

אפרים א. אורבך
על ציונות ויהדות
עיונים ומסות

הספרייה הציונית
על-יד ההסתדרות הציונית העולמית
ירושלים תשמ"ה

Ephraim E. Urbach
ON ZIONISM AND JUDAISM
ESSAYS

סדרת ספרים על העם היהודי והציונות בדורנו
עורך הסדרה: יוסף ונקרט

©

כל הזכויות שמורות
סודר והודפס בדפוס "אלפא" ושות' ירושלים
Printed in Israel, 1985

חייב מציאות אחרת — את מציאות הכפירה, בעוד שנשמתו תלויה בין עולמות מנוגדים ונכספת דווקא לעולם האבות" (מסכת הרומן, עמ' 80). התשובה המאוחרת, שלפי טבעה אינה יכולה להצליח, הוגדרה על-ידי קורצווייל כמוטיב יסודי ביצירתו של עגנון. כל השיבות המופיעות ב"והיה העקוב למישור", ב"הכנסת כלה", ב"אורח נטה ללון", ב"תמול שלשום" — כולן נידונו לכישלון.

בעקבותיו של קורצווייל הלכו אחרים, שעיסוקם בעגנון היה ספוראדי, ומצאו בסיפור זה או אחר ביטוי להלך-רוח של כפירה גמורה (משה שמיר, "התרמיל הקרוב", יובל שי, עמ' 79-96), "ראיית עולם ניהיליסטית-אבסורדית" או ניהיליזם ואלוהות בלא מדות" (אלי שביד במאמרו, "כלב חוצות ואדם"). נגד מגמות אלה יצא אברהם קריב והעמיד את עגנון שוב כסמל לרצף מול ה"כאניות והעכשוויות" ואת יצירתו ביקש לראות על רקע פרישתנו מקרקע עולם כנטע זר בכל מערכת המושגים החדשים והזיקות החדשות של הדורות האחרונים" (עיונים, עמ' 42).

דרך מקורית נקט משולם טוכנר. אין הוא מתכחש לתופעות הערעור והמבוכה, אבל הוא גורס שהמאמין והנבון, השלם והמשוסע, משולבים ביצירתו של עגנון (פשר עגנון, עמ' 28). הוא ניסה להוכיח שעגנון הוא יחיד מבני דורו שעלה בידיו להעלות את ילדותו בתומתה משום שהערעור רק נגע בקליפתו ולא הגיע לגרעינו המספר ער וקשוב נוכח המשבר, מתוך יכולת לראותו לא רק בדמותם של שוברי הערכין אלא גם של שומרי המסורת. סופם של מפירי המסורת היא הסתלפות חילונית של שומרי המסורת, התנוונות אפיגונית, ולשניהם אין תקומה.

האנטי-תיזה היא לכאורה השלמות היראית-למדנית. ברם, בנקודה זו נפערות שתי שאלות. האחת, האם ניתן לחזור אליה? ואולי השאלה המכרעת יותר, האם שלמות זו קיימת היתה אי-פעם כמציאות כוללת ובלתי מעורערת? בעוד שב- "אורח נטה ללון" וב"תמול שלשום" אין דרך חזרה, והגסיונות ללכת בה נכשלים, הרי בסיפור "עד עולם" עדיאל עמזה,

על אמונה וכפירה ביצירתו של ש"י עגנון

הנושא "אמונה וכפירה ביצירתו של ש"י עגנון" זכה לעיון ולטיפול בשיעור ובמידה שהודקקות מחדשת אליו עשוייה להיראות כמיותרת או כחסרת סיכוי להוסיף משהו בעל משמעות לכל מה שנאמר כבר בנדון, ובפרט כשהדברים נאמרים על-ידי קורא עגנון ואוהב עגנון בעלמא, כמוני. הדברים שנאמרו חרשפים קשת רחבה של דעות הרחוקות אחת מרעו-תה מן הקצה אל הקצה, כשנסיונות של תיווך ופשרה אינם נעדרים.

א"מ ליפשיץ תיאר את עגנון — לפני כשישים שנה — כמעין חוני המעגל שבין הסופרים, שישן כביכול כמה וכמה דורות — הם דורות המשבר — ומשננער המשיך בטווי החוט שדורי דורות ארגוהו לפני שנתו (כתבים, כב) וראה בו "סופר בעל שקט של תמימות שאינו מעולמנו". לעומת זאת, כבר פסק דב סדן בצרור מאמרים על עגנון, על-פי ארבעת הכרכים הראשונים (אבני בוחן, עמ' 233) "בראשית היה הנבון", ולאחר הופעתם של הכרכים האחרונים העמיד קורצווייל על זיקתו של עגנון למבוכת הדור, לא רק של סופרי ישראל אלא של סופרי העמים בדורו. ההתמוטטות של הוודאות הדתית מצאה את ביטוייה ב"ספר המעשים", על צורתה המיוחדת של הסיפורים: קורצווייל נימק את בחירתו של עגנון בצורה אמנותית זו כמחויבת מתוך תפישתו של הסופר, כדבריו: "אי אפשר לתאר תיאור ריאליסטי כיצד אין הנפש שלמה עם עולם האבות... תיאור כזה עשוי היה להביא לכלל טעות הפוכה מן הראשונה, יותר מסוכנת ממנה. היינו: כאילו המסופר

יש מתייחסים לעוסקים בהן כמצורעים והחידושים של הלימוד האותינטי עשויים להגיע לעולם.

*

עגנון חי בסביבה מורכבת ולא הודהה עם אחד ממרכיביה. הוא התהלך עם אלה שביצעו את תהליך המטמורפוזה מן הדתי אל החילוני, עם עסקני העלייה השנייה וסופריה, שעליה עתיד היה לומר ברבות הימים (בסיפור "ספר שאבד") "שב- אותם הימים שאנו קוראים להם היום ימות העלייה השנייה כל מי שעלה לארץ-ישראל ביקש להסיר דעתו ממקום שיצא משם ואם לא עלתה לו משתדל שלא להעלותו של שפתיו, ששינוי המרכז צריך שינוי מחשבה" (עיר ומלוואה, עמ' 211). ברם הסופר עגנון לא השלים עם ניתוק שלשלת מסורתה של האומה ובשילת העבר לא ראה דרך שיעברו אליו גאולים (כדברי י"ח ברנר, "מכאן ומכאן", כל כתבי, ח"ד, עמ' 118). וגם בנסינות של חילון סמלים דתיים והפיכתם לסמלים לאומיים גרידא לא מצא נוחם, כי "דור שחיים חדשים לא חידש ומן הישן התרחק כיוון שראה עצמו ערום נוטל בגד שנשתייר מאבותיו ומתכסה". השתקעותו בסביבתם של חרדים ויראים, שומרי החומות, אף היא לא החזירה את האיוון המבוקש. במאמרו על יוסף חיים ברנר כותב עגנון: "כששמע שאני עושה אצל חסידי בית אל ואצל הברסלבים ביקש להציל אותי מהם וביחוד מן הברסלבים, שבאותם הימים היה מעשה שחתנו של אחד מבני סיעתנו בשביל שנתדבק בחסידי ברסלב הניח את מלאכתו ופירש מאשתו הצעירה והניח עליה את בנו הרך והיה מתגורר במרתף אפל בירושלים כשהוא שוקד על ספרי ר' נחמן". אבל לא היה מקום לחשש להשתקעות מעין זו מצדו של עגנון.

הדבר עשוי להטעות, אם נתבונן בדברי עגנון דרך משקפי מציאות כפי שחי בה, ולא נראה אותם גם כמבטאי חששות וספקות לגבי העתיד, שאחרים עדיין לא ראו אותו. הדברים מופיעים לעתים רק באמירות אגב. כשר' אפרים אומר לר'

חוקר גומלידתא, גנו את מחקרו והתיישב בין המצורעים כי חי בנייהם ומצא את הספר האותינטי ואין עוד צורך במחקר אלא בקיום מצוות "הגית בו יומם ולילה". עדיאל עמוה יושב בין המצורעים, אבל המקום הוא גן שעציו נקראים עצי עדן, הוא מייגע עצמו על כל שורה ושורה ועל כל אות ואת והספר דומה שלא על גוויל נכתב אלא על עורו של מצורע ולא בידיו נכתב אלא במוגלא נכתב. המצורעים באו והלבישו אותו על ידיו בתי ידים וקשרו אותם יפה יפה שלא יזווו וחזרו והזהירו אותו שלא יגע בספר אלא אם כן בתי ידיו על ידיו ובשעה שנותנים בידיו את הספר הגנוז מלבישים אותו סינר מבית צווארו ולמעלה ועד למטה מרגליו. וחזרו והזהירו אותו שלא יגע בספר. כאן מוסיף עגנון: "איני יודע אם שמע או לא שמע", וכרובן של הוספות מסוג זה, היא בעלת משמעות מיוחדת, כי יוצאת היא ללמד, שאמנם הניתוק מהמחקר אינו גמור. נושא המחקר האובייקטיבי שבו עסק עדיאל עמוה היתה המלחמה שהחריבה את גומלידתא. גומלי דתא הם לא רק "גומלי דת" על שם "גומלי חסד", אלא אלה שנגמלו מן הדת על שם "גמלה את הילד", חדלה מלהיניקו, ואמנם גומלידתא היא עיר אלילית שישביה פרוצים במצוות ובמוסר. ההינתקות מן העיון והמחקר והנחת בתי ידיים ועטיפה בסינר לא היתה שלמה, שכן לימודו כעת מוסיף מצד אחד לחזק את דעותיו, לבצר את ראיותיו ואת הנחותיו, אבל מאידך גיסא גם סותר דברים שהעלה בתקירותיו, בעיקר במה שסמך יותר מדי על רבותיו. על סוג רבותיו ניתן ללמוד מהערת אגב של עגנון על אחד מחבריו שיצא ללמוד תורה אצל פרוד או אצל יונג או אצל אחד מאלה שביקשו לקעקע את חיינו (לפנים מן החומה, עמ' 17). בשבתו מבודד מהעולם הוא חוזר לעסוק בעדי אל (גדבה"י עדיאל ממונה על אוצרות המלך) ובעמזה והנה מתברר לו שהחידושים שהוא מחדש מופיעים בקבצים מדעיים הנשלחים אליו, בשם אחרים. ספק מתחיל לכרסם בו שמא יסתפק במה שהם אומרים, אבל החכמה אינה מעיזה ממנו והוא מגלה צפונות ולא זו משם עד עולם. את עלילות גומלידתא אפשר והכרת ללמוד גם אם

לבין שקיעה וירידה, מצויים ומעוגנים באותו עבר מופלא ורב הוד רחוק מן המציאות המסובכת והמסתבכת. גם היצירה "והיה העקוב למישור" אינה אידיאליזציה בעלמא. סדן העמיד על-כך בחריפות יתירה, שמעשה הוויתור של מנשה חיים שנמנע מלגלות שאשתו שרויה בחטא בניגוד לדיני ישראל הוא בסופו של חשבון נצחונם של אותם מבקרים-משכילים של העולם התמים שעלה בידם למצוא את מקומם ביצירה "ולערער את בירת האויב מתוך מבצרו שלו פנימה" (אבני בוחן, עמ' 205). אלא שאין כאן נצחון המבקרים-המשכילים ולא "בירת אויב", אלא השלמה עם מציאות של חיי חטא כדי שלא לגרום להרס בית ומשפחה, שכמותה ידועה לא מסיפורי מספרים אלא מתשובתו של גאון ופוסק. ר' יחזקאל לבדאו בעל "נודע ביהודה" נשאל בשנת תק"ל (1770) "שאחד נכשל באשת איש כמה שנים, שלוש שנים שהיה בביתה ועתה נתעורר בתשובה... שהוא עתה חתן האשה הזאת שנשא בתה אם מחויב להודיע לחמיו שיפרוש מאשתו הזונה או שתיקתו יפה כי המה אנשי שם, יש להם בנים חשובים בתורה ובמשפחה יקרה ויש לחוש לפגם משפחה ומשום כבוד הבריות רשאי הבעל תשובה להיות בשב ואלא תעשה שלא להודיע לחמיו כלל ושוב שאל אם יתן הדין שמחוייב להודיע, אם יודיע לחמיו ולא ישגית, אם מחויב לבוא לב"ד ואם כח ביד הב"ד להכריחו לפרוש ע"פ וידוי של חתנו" בעל "נודע ביהודה" השיב תשובה ארוכה, וביכולתו כי רבה גייס מקורות ראשונים ואחרונים הגיע למסקנה שאין הוא חייב להודיע לבית-דין אלא העצה היעוצה שהנואף יגיד רק לבעל האשה בהצנע... "כיון שמצד הסברא יותר יכנסו דבריו בעיני הבעל כשיראה שמתודה על עצמו בבכי ובאנחה ונכרים דברי אמת... ובוה שלא יתפרסם בפני בית דין רק בפני בעל האשה ממילא יצאנו גם ידי חובת כבוד המשפחה". ומכיוון שהבעל כבר זקן ובה בימים הוא גם מתיר להתחיל את האשה בבית "שכיון שזנתה מאוסה היא בעיניו... אמנם זה פשוט שלא יתייחד עמה בתדר וכו'" (נודע ביהודה מהדו"ק או"ח, סי' לה). אפשר שגם מנשה חיים היה מוצא לו רב משיב המאשר את מעשהו.

יודיל ב"הכנסת כלה" (עמ' קא): "שוטה כלום אותך אני מכבד אלא האורח שזימנו לי מן השמים", הרי שכל קיום מצוות הכנסת אורחים מאבדת את ממדה המציאותי והאנושי והופכת לתרגיל אבסטרקטי מיכאני, והביקורת המוסתרת אינה חריפה פחות מזו המשתקפת בגרוטסקיות בדרשת ר' גרונם יקום פורקן ב"תמול שלשום" על "יהודי המתעטש ומרעיד שור וחמור העומדים בסמוך לו שהוא עובר על לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו" (תמול שלשום, עמ' 306). גם התמימות אינה יוצאת נקיה והוודאות הדתית התמימה אינה ודאות דתית של עגנון, ודווקא פיסקא, שמשולם טוכנר כינה אותה פיסקא למופת, יכולה להוכיח את הדבר: "יצאו גוים קטנים" — נאמר ב"הכנסת כלה" — "והתחילו מרגמים אותם באבנים, אמר לו נטע לרבי יודיל, רבי יודיל הכנס את ראשך לתוך העגלה שלא יסקלוך, אמר לו ר' יודיל איני מתיירא מהם שכבר התפללתי תפלת הדרך, הפך נטע את סוסיו והרהר בדעתו שהעולם ממש בלא שכל שמטריחים את משכני ונרוצה בשביל שוטה זה" (הכנסת כלה, עמ' יב) ודווקא לצדו של נטע עומדים כאן דברי חז"ל, כמו מאמרו של ר' ינאי, "לעולם לא יהלך אדם במקום סכנה ויאמר אולי עושין לו נס שמא אין עושין לו נס" (שבת לב, ע"א, ור' בספרי חז"ל — פרקי אמונות ודעות, עמ' 94) דברי רבא "לא סמכינן על גיסא" (פסחים סד, ע"ב).

*

התבוננותו הביקורתית בהווה על תופעות האמונה ועל תופעות הכפירה וההתחכשות שבו באה לו לעגנון מתוך ראייתו הברורה והבלתי משוחדת של העבר שאותה הוא מציג בכל מערומיה מבלי לנוח את הבלטת תופעות השלמות. ספר המעשים וסיבות המעשים הטבועות בנטיית היסוד של האדם הקושרים את ישותו ומכוונים את צעדיו מצויים היו כולם גם בזמנים שבהם היתה התורה תפארתם של ישראל. לפיכך, גם המאבקים בין אמונה וכפירה, בין כמיהה להתעלות ולקרבת אלוהים

תשלומים להתערבותם של האדון יבלונבסקי, השר של לבוב, ושל האדון קינובסקי, השר של בוטשאטש.

ומעין סיכום כולל לפרשה זו נמצא בסיפור "הגבאים" (עמ' 124): "לבושתי ולבושת כל יראי השם וחושבי שמו אגלה ולא אכסה, שאף באותם הימים שכל ישראל שומרי תורה היו נמצאו אנשים שהיו קונים את הרבנות בכסף ונמצאו קהילות שמכרו את הרבנות לכל מי שנתן יותר, לחנם צווחו הצוחים והוכיחו המוכיחים, לחנם גדרו גדר ועמדו בפרץ האלופים הרוזנים מנהיגי ועד ארבע הארצות ובראשם גאוני פולין וליטא, אלא צווחו והוכיחו וגדרו גדרים בפרץ ואלו פרצו פרצות ולא חסו על כבוד התורה בעבור בצע כסף; ברם רבים מהם תיקנו בזקנותם מה שעשו בילדותם ואף הם צווחו על הרבנות שנקנית בכסף ועל הרבנים שמתמנים בכסף, ובאו על החתום על הכרוזים של ועד ארבע הארצות". ואם בדורות ראשונים, ימי ועד ארבע ארצות כך, הרי בדורות אחרונים נשמעת הביקורת לגבי עצם התועלת שבמוסד הרבנות והיא נשמעת כמעט בנוסח מנדלי או בלשון "הגני דבי בנימין אסיא מאי אהגי לן רבנן מעולם לא שרו לן עורבא ולא אסרי לן יונה" (סנהדרין צט, ע"ב): "ישבה בוטשאטש בלא רב... גאוח ותורה שהיתה בהם... שאמרו כלום יש בדור הזה מי שראוי לכסא בוטשאטש... וכבר היו שאמרו למה להוטים אתם כל כך אחר רב, מה מועילים לנו הרבנים, אל שאם נפלה דליקה ונשרפה כל העיר ממצאיאם הם עצמם לחתום על איגרות לעזרת הנשרפים. אם לא יניחו נשים רשלניות אש דולקת על הדירה (ונראה שצ"ל: על הכירה) בלא שימור לא יהיו שריפות" (עיר ומלואה, עמ' 637).

גם היציאה לתרבות רעה של בני תמימים ושלמים לא חסרה והשלהבת דווקא אחזה בצאצאי החסידים הראשונים שקדמו לבעש"ט. הם נהגו בסגפנות ובפרישות יתירה ובמנהגי האר"י, והבנים אשר נולדו להם יצאו לתרבות רעה. חילטשי בנו של ר' קהת "עמד בבית התיאטרון לפני קהל גדול של שרים ושרות רבי מלוכה, עשה כל מיני ליצנות ושחוק בשירים ובומירות". לילה אחד הרגיש פתאום בקולו שהוא הולך

בסיפור "בית המדרש החדש", העוסק בתקופה הקדומה של בוטשאטש, כרוכים צרות ויסורים בעקביו של אדם... צרות ויסורים הנושאים אופי זמנם ואופיין של האמונות והפחדים שלהם. "נערה הולכת לשאוב מים מן המעיין שד בדמות שר מכרכר לפניה, אשה הולכת לטהר עצמה לבעלה, פריץ בדמות חוזיר עומד על דרכה... קשה ממנו צערו של בחור שיצר הרע מטיל בו מחשבות זרות והוא בא לידי הרהורי עבירה שקשים מן העבירה...". (עיר ומלואה, עמ' 50).

ברם לא רק היצרים המתגרים פעלו אלא הפגמים לא נעדרו מן הקודש פנימה גם בבית הכנסת וגם בהנהגה הדתית על רבניה ועל כלי הקודש שלה. "משיח הגיע לבוטשאטש אבל משהגיע לבית הכנסת ביקש משיח צדקנו לשמוע היכן החזון עומד ולא היה יכול לשמוע מפני בני אדם שמסיתין בתפלה הקיש משיח צדקנו בשלשלאות מחמת צערו ולא נשמע קול השלשלאות מחמת שיחתם של אלו... הפך משיח צדקנו פניו מהם ומאותו בית הכנסת ומאותה העיר לשערי רומי" (עיר ומלואה, עמ' 22). נושא החוזר ונשנה העולה וצף מדי פעם בפעם הוא מינוי רבנים ומעמדם והיחס אליהם, ולפעמים דרך אגב, כגון בסיפור "החזונים": רב גדול היה בוטשאטש, פארו הדרו של הזמן היה... היתה משפחה אחת שהיה להם דין תורה לפני הרב. פסק הרב לפי דינה של תורה ויצאו הם חייבים ובעל דברם זכאי, נשבעו לקחת נקמתם מן הרב והיו מבזים אותו בכל מיני בויונות ולא נתקררה דעתם עד שהטעינו עליו דברים לפני המלכות. ושוב בסיפור "האיש לבוש הבדים" (עמ' 99), על "שתי משפחות גדולות שהרבו מחלוקת בישראל על עסקי הרבנות שבעירם, שכל אחת מהן טענה שכסא הרבנות שבעיר מגיע לקרובם... הרבה ממון שקעו באותה המחלוקת הרבה נפשות ירדו מנכסיהם, שכל אחת מאותן המשפחות מצאה לה תומכים בין שרי המלכות וראשי הכמרים", ואם בסיפור זה סתם עגנון הרי בסיפור המכונה "אור התורה" (עמ' 194) פירש ומסר על המחלוקת שביין הגאון ר' יעקב יהושע, בעל "פני יהושע" לבין ר' משה חיים בעניין רבנות לבוב. כאשר הצדדים הביאו על-ידי

גדול יכול להוציא שכמותה מעטו, ניתן על-ידי עגנון בין שתי המלחמות כשבא לעירו ב"אורח גטה ללון", כלומר בזמן שצויין כ"תשובה מאוחרת שאין לה תקנה". האמונה והכפירה, תופעותיהן החיצוניות השונות ומשתנות מפקידה לפקידה ומוזמן לזמן, דרו בכפיפה אחת בתקופות שעברו וממשיכות לדור ביחד בהווה.

הדבר נראה גם ביצירתו של עגנון ביחס לחידוש חיי ישראל בארץ-ישראל ומשמעותם בזמניה השונים. בסיפורים שנכתבו בשעת ספקות ופקפוקים מכרסמים בעיניי אמונה צצים ועולים גם חששות כבדים לגבי תכלית ההתחדשות וסיכויי התחייה. בסיפור "ברית אהבה" (עמ' תלא, נכתב בתרפ"ט) נאמר "אתה אומר יפר אינה ארץ-ישראל וארץ-ישראל גופא כלום ארץ-ישראל היא? זוהי ת"ו הקדושה מא"י... וארץ-ישראל גופא למה היא דומה לארון הקודש שהוציאו ספריו מתוכו והעמידו בו נר דולק, מהבהב לו הנר בארון, אבל התורה היכן היא?" בוויכוחו עם ירוחם חפשי הקומוניסט (אורח גטה ללון, עמ' 90) הוא משמיע דברים דומים שגם מסכמים בלשון חיוב של חיבור אהבת התורה עם אהבת ארץ-ישראל: "התתל חושב מה נשתייר לנו אחר כל החורבנות. לא נשתיירה לנו אלא התורה בלבד שבזכותה אנו קיימים ובזכותה עתידים אנו להגאל. נשתירו לו בנפשו המשכלת שני הדברים כאחד, היינו אהבת ארץ-ישראל ואהבת התורה וראשון להם אהבת השם יתברך שהיא תחלה וראש לכל אהבה" (עמ' תשו).

שינוי ביחס לארץ-ישראל החדשה במשולש הזה חל דווקא לאחר השואה. לסיפורים רבים ב"עיר ומלואה" (השם רומז לעמוס ו, ח: "והסגרתי עיר ומלואה") חדר מוטיב הסיום והחורבן בלשון דומה שהקדים אותו הסופר בכותרת: "ועד שבא השיקוף המשומם והטמאים והמטורפים אשר עמדו ועשו בו כליה". ויפה עשתה העורכת שחתמה את הספר בסיפור "הסימן", שנדפס לראשונה בקובץ "האש והעצים", "אש ועצים" היו אבל השה לא עלה לעולה. חמלת ה' לא נתגלתה. רק ארץ-ישראל נתנה כח ביושביה לעמוד על נפשם "לא כבחוצה לארץ שהלכנו לקראת הצר כצאן לטבחה. רבבות אלפי ישראל

ומשתנה, היטיב אזונו ושמע קול ניגון יוצא מתוך גרונו בניגון של אביו החסיד בתפילת יום הכיפורים. בדק ומצא שהלילה ליל יום הכיפורים הוא, צעק צעקה גדולה ומרה עד מאד ונפל ומת" (עמ' 154). ובנו בכורו של ר' בייניש החסיד "השכיר עצמו למלך פולין ותילל את השבתות וביזה את המועדות ואכל נבלות וטרפות ועבר על שאר לאוין שבתורה. לבסוף הוסיף רשעה על רשעתו ולקח לו אשה נכריה מארץ זכסן והוליד בנים לע"ז". אבל עגנון אינו מסתפק בתיאור העובדות אלא גם מתאר את הסיבות והגורמים שהביאו את הנער לידי כך ותולה את הקולר ביחסם של יהודים לגביו. ולא די בכך אלא בנו הצעיר של ר' בייניש שהלך לחפש את בעל אחותו שנעלם כדי להצילה מעיגון התגלגלו הדברים והוא נעשה ל"כומר ישמעאלי". ב"דברים שכיסויים יפה מגילויים" מספר עגנון על אנשים שהלכו אחרי עדה של שבתני צבי "בין האנשים החטאים האלה שהאמינו בשבתי צבי נמצאו רשעים גמורים פושעי ישראל בגופם ובנפשם. שניים מהם הלכו לעיר אחרת שאיני רוצה לפרוש בשמה מפני כבודם של שני צדיקים גדולים שיצאו ממנה. ושם, היינו באותה העיר, החליפו שני הרשעים את נשיהם זה בזה" (עיר ומלואה, עמ' 213).

*

כל מה שהעלינו עד כה בא רק כדי להבליט, שעגנון לא ראה את כל מה שקדם לתקופה המודרנית-האירופית, על האמנ-ציפציה. הסוציאליזם והציונות החילונית, באספקלריה של אמונת תום ולא תמיד נראה בית הכנסת כ"מקום תפלה, שישיראל מנעימים זמירות לקונם ושופכים לבם בתשובה מיראה מאהבה מקדושה מעונה מאימת יום הדין מבריחה מן היצר מבדידות מכלות הנפש מהשתוקקות לידבק באור העליון, ואין קץ מאנחות הנשמעות מתוך השתוממות מתוך עומק המחשבה מתוך חמלת הנשמה על הגוף מתוך עמקי הצרות שבגלות הזאת אלא שתפלתם של ישראל עולה לרקיע וממילא שקט שם בפנימיו" ("פתחי שערים", עיר ומלואה, עמ' 215). תיאור זה, שהוא תעודה דתית עמוקה שרק מאמין

שאינן הצר שוה בנוק צפורן של אחד מהם נהרגו ונחנקו ונטבעו ונשרפו ונקברו חיים ובתוכם אחיי ורעי קרובי וקרובותיי שמיצו כל מיני יסורים קשים בחייהם ובמתחתם ברשעת מנאצינו ומנדינו עם נבל מנאצי ה' שלא היו רשעים כמותם מיני שים אדם עלי ארץ".

אבל המספר לא קרא לבכי ולאבל כי השמועה הגיעה בערב שבועות והוא העביר את אבלו על מתי עירו מפני שמחת זמן מתן תורתנו. חורבן איום זה של יהדות הגולה אינו מעורר במספר לא התרסה ולא מרידה ולא כפירה אלא דווקא בשעה קשה זו הוא מגלה את הכת שה' נתן בעמו לקבל תורה ומצוות שלא נתנו למנאציהם ולמנדיהם. לברית המתחדשת בחג השבועות עם התורה מצטרפת הברית עם הארץ. ואמנם עומד ומשתומם המספר על שהוא עושה את חגו ובארצו עם אשתו וילדיו "בזמן שרבבות אלפי ישראל נהרגו ונשחטו ונשרפו ונקברו חיים". אבל כשהוא מקדש ומברך שהחיינו, אין הוא מוהל את יינו בדמעות "ידבר זה" — הוא אומר — "שבח גדול הוא לגבי אדם שניטלה עירו מן העולם". אבל מספר הוא מקצת מעשי יום טוב של שבועות בעירו, ולא ניכר בקולו מה עלתה לעיר שנהרגו כל היהודים שהיו בה. אבל כשהוא מגיע לצריף שבו בית התפילה של השכונה לתיקון שבועות ורואה על התיבה מגורה ושושנים אדומות מסביב למגורה וששה גרות מאירים מתוך השושנים... כ־נגדם בדרום עומדים גרות נשמה בלא שעור... בשמיים ודאי מבחינים בין גר לגר כשם שמבחינים בין נשמה לנשמה, וכאן מהרהר המספר: "מתשבה גדולה היתה לו לחי העולמים שבחר בנו מכל העמים ונתן לנו תורה וחיים. מכל מקום קצת קשה שברא כנגדנו מיני בני אדם שנוטלים ממנו את חיינו בשביל שאנו שומרים את תורתו". והנה מעלה הוא בעינינו עצומות את עירו ויושביה על בתי התפילה שלה. תוך כדי כך מתגלה לסיעה של דוויים רצים גאון שעלה לצפת לפני שבעה דורות וסיעה זו קבלה לפניו שנאחזין בצרות וגמשכין מגלות לגלות ואין סימן ליגאל והצדיק נתאנח ואמר "מה אומר לכם בני אלא ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום,

כנגד מה אמר למקרא הזה? לא אמרו אלא כנגד הדור הזה קודם שיברך ה' את עמו בשלום יתן עוז לעמו עד שיתייארו הגויים מהם ולא עוד יעשו מלחמה עמהם מיראתם אותם". המספר אומר לפרש את הדבר הזה בעולם, אבל בינתיים הוא חוזר לקרוא באזהרות של ר' שלמה אבן גבירול והוא זוכה להופעתו של ראש משוררי הקודש והוא נזכר שגם משורר גדול זה הצריך אותו השם לבקש אותו כאמרו "שחר אבקשך צורי ומשגבר" וכשהוא מצא אותו נפלה עליו אימה ואמר "לפני גדולתך אעמוד ואבהל" וגם שר בפני המשורר את הגאולה "שביה עניה בארץ נכריה" בניגון של החזן הזקן שבעירו, שגרוננו נחנק והוא גועה בבכיה. לשאלת ר' שלמה על שום מה הוא בוכה השיב "בוכה אני על עירי שכל היהודים שם נהרגו". ר' שלמה ראה בצערו ואמר שיעשה סימן שלא ישכח את שם העיר וריחש בשפתיו. והמספר שמע שדיבר בשיר שבכל שורה שבו התחילה באות אחת מאותיות שם העיר. מחמת גבורת השיר נשמטה גפשו של המספר ואין הוא זוכר את השיר אבל הוא מתנגן בשמי מעלה, אלא אין מי שיגיד את דברי השיר על העיר ועל הרוגיה. נשאר רק הסימן. אין בסיפור זה התרסה, כי מה כוחה של התרסה או כפירה בהליכותיה של קורות האומה לאור השואה. בהשוואה לאותה אמירה כנועה של "קצת קשה" גם באותו נושא גדול ביצירתו של עגנון, שהוא גם נושאה המרכזי של תולדות האומה, נושא הכפירה והאמונה, נשאר הסופר נאמן למלאכתו מלאכת הסופר הנמצא בפנים ומתבונן מבחוץ כפי שהגדיר את מלאכת הסתת בסיפור "עבודה". סתת זה "קדושתו היא במלאכתו, שעושה אותה באמונה, בשלמות גמורה, ואינו נותן לשום תרהור של חוץ לחצוץ בינו ובין עבודתו ודבר זה הוא יחוד שלם" (ראה "פרקים של 'ספר המדינה' ומקומם ב־'סמוך ונראה'", להלן, עמ' 463) או כמעשה אותו צדיק, הנסתר שקובע תנורים, היה עושה חדשים ומתקן ישנים וזכה למה שזכה "שכל תגור שאני עושה מדקדק אני לעשותו יפה יפה ובאים ומתחממים לאורו ואינם באים לידי תרעומת על הבריאה".